

ZARYS DZIEJÓW I ZNACZENIE BIBLIOTEK KOŚCIELNYCH

Wprowadzenie do sesji odbytej w dniach 23—24 września 1987 roku w Lublinie, poświęconej podstawowym procesom bibliotecznym oraz zadaniom realizowanym w księżnicach kościelnych w Polsce.

1. DZIEJE BIBLIOTEK W KOŚCIELE POWSZECHNYM

Biblioteki kościelne swoimi początkami sięgają starożytności. Korzeniami tkwią przede wszystkim w tych ośrodkach, które stały się centrami myśli teologicznej ówczesnego Kościoła. Jednym z takich ośrodków była Aleksandria. Tam też pisarze wczesnochrześcijańscy korzystali ze zbiorów biblioteki kościelnej. O innej bibliotece założonej w Jerozolimie wspomina Euzebiusz. Natomiast na terenie Rzymu biblioteka kościelna pojawia się dopiero po okresie prześladowań. Pierwszą taką instytucję założył tutaj pod koniec w. IV pap. Damazy I przy kościele S. Lorenzo in Damaso. W bibliotekach kościelnych przechowywano nie tylko dzieła teologiczne, ale i z innych dziedzin. Np. Kasjodor gromadził w Vivario obok autorów wczesnochrześcijańskich również klasyków. W tej dziedzinie działalności kościelnej wielkie zasługi położyli benedyktyni. Ciekawe jest to, że już od w. VI klasztory na terenie Irlandii stały się ośrodkami o wysokiej kulturze książkowej. Nie bez znaczenia dla rozwoju bibliotek kościelnych pozostał renesans karoliński, a przede wszystkim działalność Alkuina. Był to okres renesansu kultury szeroko pojętej. Powstała wtedy między innymi biblioteka pałacowa w Akwizgranie i w klasztorze św. Marcina w Tours. Później uwagę przykuwają biblioteki klasztorne w Fleury, Korbei, Péronne, Saint-Riquier, Saint-Amand, Saint-Denis.

Największy rozkwit bibliotek kościelnych przypada na wieki IX—XII. Ze znaczniejszych należałoby wspomnieć o Monte Cassino, a szczególnie o Bobbio, Fuldzie, opactwie w Reichenau. Istniały one nie tylko na terenie Włoch, Francji, Niemiec, ale i w Hiszpanii niedawno wyzwolonej z niewoli saraceńskiej. W tej ostatniej wyróżniały się wspaniałe biblioteki w siedzibach biskupich. Nie można równocześnie pominąć bibliotek benedyktyńskich w Cluny, czy w Hirsau. Były to centra nie tylko życia zakonno-religijnego, ale i przodującej myśli reformy kościelnej wywierającej wpływ na cały Kościół. W miarę powstawania nowych zakonów do wyżej wymienionych ośrodków dołączyły biblioteki cystersów, kartuzów i wreszcie kanoników regularnych. Szczególnie ten ostatni zakon otaczał książkę „wielkim pietyzmem”. Biblioteki ich były dobrze wyposażone i stały na wysokim poziomie. Właśnie to nastawienie kanoników regularnych do słowa pisanego, a później drukowanego często podkreśla się w szeregu opracowań¹. W miarę

¹ H. Wojtyśka, Czytelnictwo i biblioteki u kanoników regularnych lateńskich kongregacji Bożego Ciała (XV—XVIII w.). W: Kanonicy regularni lateńscy w Polsce. Red. Z. Jakubowski. Kraków 1975 s. 55.

nawracania krajów skandynawskich i Słowian również ten teren zaczął pokrywać się siecią księżnic kościelnych. W wiekach XIII—XV sytuacja w prosperowaniu bibliotek kościelnych zmienia się w porównaniu z okresem poprzednim. Można powiedzieć o pewnego rodzaju upadku tej instytucji. Zapewne nie bez znaczenia dla tego programu była sytuacja kryzysowa w Europie, która również dosięgnęła Kościoła. Pomimo tego w miarę rozwoju zakonów żebraczych, właśnie wtedy powstałych, przy ich konwentach zaczęły funkcjonować biblioteki. Podobnie dobrze prosperowała biblioteka papieska. Właśnie w czasie niewoli awiniońskiej odnotować można jej rozwój, dzięki staraniom między innymi papieży: Jana XXII, Benedykta XII, Klemensa VI, Grzegorza XI. Wielkie szkody w zbiorach bibliotecznych wyrządziła reformacja. Podobnie można powiedzieć o innych wydarzeniach takich jak wojny, rewolucja francuska, a księgozbiory zakonne uległy rozproszoniu w czasie kasaty samych zakonów. Z drugiej jednak strony powstawały wspańiałe księgozbiory przy uniwersytetach katolickich i seminariach duchownych. W czasach nowożytnych sieć bibliotek kościelnych przekroczyła granice Europy i wraz z rozwojem misji zaczęła obejmować cały świat.

2. ROZWÓJ KSIĘGOZBIORÓW W KOŚCIELE POLSKIM

Polska przyjmując chrzest w X w. włączyła się w nurt życia kościelnego. Wydaje się być rzeczą prawdopodobną funkcjonowanie u nas bibliotek już od tego ważnego momentu. Istniały one przy katedrach i ważniejszych klasztorach. Za najstarszy księgozbiór katedralny uchodzi Biblioteka Kapitulna w Krakowie. Zachował się nawet jej najstarszy inwentarz z r. 1110². Biblioteki kapitulne bardzo się rozwinęły w w. XV³. Wśród bibliotek katedralnych, oprócz krakowskiej wyżej wspomnianej, również dobrze były zaopatrzone: gnieźnieńska, poznańska, płocka, a nawet powstała pod koniec średniowiecza lwowska. Podobnie były wspańiałe zasoby biblioteczne niektórych kolegiat. Późne średniowiecze w Polsce było okresem rozkwitu innych bibliotek instytucji kościelnych, usytuowanych w ośrodkach miejskich. Obok kościołów katedralnych powstawały również księgozbiory przy kościołach parafialnych. Nieco później zaczęto je zakładać przy niektórych kościołach wiejskich⁴. Np. bogaty był księgozbiór biblioteki parafii N.M. Panny w Gdańsku⁵. Na szczególne wyróżnienie zasługują biblioteki zakonne. Ciekawe były zbiory książek u benedyktynów, cystersów, dominikanów, franciszkanów i bernardynów. Wśród zakonów wybijają się w tym względzie kanonicy regularni św. Augustyna. Zapewne ich biblioteki rozwijały się tak pomyślnie, ponieważ ten zakon wszczepiał swoim członkom wielkie poszanowanie książki. Dla przykładu można wspomnieć o księgozbiorach kanonickich w Czerwińsku, Trzemesznie, we Wro-

² A. Vetulani, Krakowska biblioteka katedralna w świetle swego inwentarza z r. 1110. „Slavia Antiqua”. R. 4: 1953 s. 163—191; M. Rechowicz, Początki i rozwój kultury scholastycznej (do końca XIV wieku). W: Dzieje teologii katolickiej w Polsce. T. 1. Lublin 1974 s. 37 n.

³ E. Potkowski, Książka rękopiśmienna w kulturze Polski. Warszawa 1984 s. 137 nn.

⁴ H. Wyczawski, Biblioteki parafialne diecezji krakowskiej u schyłku XVI wieku. „Polonia Sacra”. R. 6: 1953/54 z. 2/4 s. 142—144.

⁵ Potkowski, Książka rękopiśmienna s. 159—165.

clawiu na Piasku. Na czoło wysuwa się wspaniała biblioteka klasztoru w Żaganiu⁶. Zresztą Śląsk posiadał jeszcze kilka innych ciekawych księgozbiorów zakonnych (np. Nysa — franciszkanie, Wrocław — bernardyni, Trzebnica — cysterki). Wielkiego zniszczenia w zbiorach polskich dokonały wojny szwedzkie i wreszcie okres rozbiorów. W tym ostatnim w czasie bolesnym ciosem była między innymi kasata klasztorów, i w konsekwencji zrujnowanie bibliotek. Aktualnie największe zbiory na terenie Polski wśród bibliotek kościelnych posiadają uczelnie katolickie i seminaria duchowne.

3. ZNACZENIE BIBLIOTEK

Zagadnienie to można rozpatrywać pod dwoma aspektami: a) znaczenie biblioteki kościelnej dla aktualnych badań różnego rodzaju dyscyplin naukowych i b) rola, jaką odegrały w przeszłości. Właśnie biblioteki kościelne już od pewnego czasu stały się obiektem zainteresowań badaczy przeszłości⁷. Dostarczają one bogatego i ciekawego materiału dla różnego rodzaju dociekań. Innymi słowy są dobrą bazą źródłową. W tym miejscu należy uczynić istotną uwagę. Mianowicie przy badaniach nad przeszłością w rachubę powinny wchodzić zarówno zasoby aktualnie istniejące, jak i zbiory dawne, które uległy rozproszeniu. Te drugie koniecznie należy brać pod uwagę we wszelkiego rodzaju pracach odtwarzających wewnętrzne dzieje Kościoła. Do dnia dzisiejszego z niejednej dawniej dobrze prosperującej biblioteki zachował się jedynie fragment księgozbioru, albo tylko wzmianka o nim w postaci starego inwentarza. Np. sekularyzacja zakonów na Śląsku w r. 1810 doprowadziła do zlikwidowania 35 bibliotek klasztornych. Na własność państwa przeszło wtedy 150,000 woluminów. Z tego zabezpieczono we Wrocławiu tylko 70,000 dla stworzenia planowanej początkowo tam Biblioteki Centralnej. Natomiast po różnego rodzaju klęskach i złych kolejach losu do dzisiaj pozostało jedynie 10,000 w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego⁸. Podobny los spotkał między innymi biblioteki klasztorne w dawnym zaborze austriackim, z których tylko część książek trafiła do powstającej Biblioteki Ossolińskich. W każdym jednak wypadku należy uwzględnić straty ostatniej wojny światowej⁹.

W XV w. zasadniczo ustabilizowała się już organizacja księgozbioru kościelnego. Wydawano wówczas przepisy porządkowe regulujące opiekę nad biblioteką. Określano sposoby przechowywania książek i korzystania z nich¹⁰. Już w okresie wcześniejszym część księgozbiorów

⁶ Doskonała analiza tego księgozbioru zawarta jest w pozycji: A. Świerk, Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu. Wrocław 1965; zob. również tegoż, Śląskie biblioteki do początku XVI wieku. W: Studia z dziejów kultury i ideologii ofiarowane E. Maleczyńskiej. Wrocław 1968 s. 79—89.

⁷ Szkic dziejów bibliotek kościelnych i literatura przedmiotu zob.: J. Szymusiak, W. Nowodworski, Biblioteki kościelne w Kościele powszechnym. Encyklopedia Katolicka. T. 2 col. 497—505; L. Grzebień, R. Nir, Biblioteki kościelne w Polsce. Encyklopedia Katolicka. T. 2 col. 505—510.

⁸ Świerk, Średniowieczna biblioteka s. 11.

⁹ A. Lewak, Polskie biblioteki naukowe zniszczone w 1939/44 r. „Kwartalnik Historyczny”. R. 53: 1939—1945 s. 687—699.

¹⁰ Np. biskup płocki Jakub z Korzkwi († 1423) wydał szczegółowe przepisy dotyczące wypożyczania książek do domu. Wymagano nawet przysięgi od wypożyczających i odpowiednich gwarancji dotyczących zwrotu książek. Zob. Potkowski, Książka rękopiśmienna s. 137.

posiadała inwentarze¹¹, a później nawet poszczególne pozycje posiadały sygnaturę, a w bibliotekach istniały rejestry wypożyczonych książek (np. biblioteka kanoników regularnych w Żaganiu)¹². Biblioteki kościelne gromadziły nie tylko książki teologiczne, ale również z innych dziedzin i dyscyplin naukowych. Poszczególne prądy w kulturze i nurty naukowe wywierały swój wpływ na księgozbiór. W tym względzie również ciekawego materiału dostarcza badaczom przesłedzenie dawnych bibliotek profesorów. Właśnie w nich wyraźnie odbijają się prądy naukowe i główne nurty przenikające poszczególne epoki¹³.

Jednak ważną rzeczą jest odpowiedni aspekt badań nad bibliotekami kościelnymi. Już w r. 1915 S. Estreicher, zajmując się XVI-towieczną biblioteką opactwa tyńckiego, potraktował ówczesny księgozbiór jako wyraz ducha czasu. Podkreślił wielkie znaczenie poznania dziejów biblioteki dla odtworzenia historii i prądów umysłowych¹⁴. Również głębiej przeanalizował zbiory kościelne m.in. L. Zalewski, a przede wszystkim A. Świerk. Podobnie pisząc o dziejach całych zakonów nie sposób opuścić omówienia klasztornych zbiorów bibliotecznych; np. odnośnie dominikanów¹⁵. A. Świerk na początku swojej rozprawy, charakteryzując dotychczasowe badania nad dziejami bibliotek klasztornych, podsumował je w zdaniu: „Zbiory nie tyle analizowano, ile raczej sondowano, a o ich zawartości treściowej informowały najwyżej zestawienia liczb dotyczące ilości woluminów z poszczególnych dziedzin wiedzy”¹⁶. Nie można więc w badaniach zasobów książek ograniczyć się jedynie do statystyki. Za tym powinna podążać głębsza analiza, badanie treści księgozbioru, odkrywanie celów tworzenia biblioteki, powiązanie wszystkiego z nurtami panującymi w Kościele i w nauce. Zgromadzony księgozbiór to pewnego rodzaju wyraz kultury danego środowiska.

Mówiąc o znaczeniu bibliotek kościelnych nie można również pominąć zagadnienia ich oddziaływania na poszczególne środowiska. Pierwsze biblioteki w Polsce być może miały zbyt ograniczony krąg oddziaływania, prawie wyłącznie na osoby, dla których były zakładane. Również w zamierzczłych czasach należy liczyć się ze znajomością sztuki pisania i czytania tylko u pewnej liczby ludzi. Jednak z biegiem czasu rola księgozbioru znacznie rosła. Wydaje się, że właśnie w badaniach należałoby zająć się bardziej rolą i funkcją bibliotek. Już K. Migoń w swoim ciekawym artykule zwrócił uwagę na rozpoczęcie bardziej systematycznych badań na temat czytelnictwa książek¹⁷. Można sądzić, że w

¹¹ Vetulani, Krakowska biblioteka katedralna s. 163—191.

¹² Świerk, Średniowieczna biblioteka s. 14—15.

¹³ W tym względzie jest np. ciekawa pozycja: W. Szelińska, Biblioteki profesorów Uniwersytetu Krakowskiego w XV i początku XVI wieku. Wrocław 1966.

¹⁴ Biblioteka tyńska w wieku XVI. „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”. R. 20: 1915 nr 5.

¹⁵ Świerk, Średniowieczna biblioteka; L. Zalewski, Biblioteka Seminarium Duchownego w Lublinie i biblioteki klasztorne w diecezji lubelskiej i podlaskiej. Warszawa 1926; O bibliotekach dominikańskich: K. Zawadzka, Biblioteka klasztoru dominikanów we Wrocławiu (1226—1810). W: Studia nad historią dominikanów w Polsce. 1222—1972. Red. J. Kłoczowski. T. 2. Warszawa 1975 s. 289—389; J. A. Kosiński, Biblioteka konwentu dominikanów w Sieradzu na przełomie XVI i XVII wieku. Tamże s. 391—404; I. Szostek, Biblioteka dominikanów lwowskich w świetle katalogu z r. 1776. Tamże s. 409—461.

¹⁶ Średniowieczna biblioteka s. 5.

¹⁷ O badaniach nad dziejami czytelnictwa. W: Dawna książka i kultura. Red. S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa. Wrocław 1975 s. 184—192.

ten sposób wyeksponuje się nie tylko znaczenie i rolę poszczególnych pozycji, ale również bibliotek.

Ogólnie więc należy stwierdzić, że biblioteka z jednej strony wpływa na rozwój intelektualny danego środowiska. Z drugiej strony jest ona najlepszym odbiciem zainteresowań i kultury tegoż środowiska, jak również prądów oddziaływujących na niego w poszczególnych okresach czasu. Te role i funkcje bibliotek kościelnych eksponują powojenne prace takich badaczy jak między innymi: L. Grzebień, K. Rulka, R. Nir, W. Urban, H. Wyczawski¹⁸. Podobnie w środowiskach uniwersyteckich szereg prac dyplomowych dotyczy księgozbiorów kościelnych. Również w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim powstało z tej dziedziny szereg prac doktorskich i magisterskich¹⁹.

4. BIBLIOTEKA WSPÓŁCZESNA — ISTOTNE CZYNNOŚCI

Czuając się kontynuatorami wspaniałych tradycji bibliotek kościelnych, o których wspomnieliśmy powyżej, powinniśmy korzystać z bogatej przeszłości i doświadczeń minionych wieków. Jednak to zakorzenienie w tradycji nie może utrudniać wycucia czasu i korzystania z drugiej strony z nowych osiągnięć w tej dziedzinie.

Pośród ważnych czynności bibliotecznych wymienia się przede wszystkim:

a) Gromadzenie zbiorów (drogą kupna, wymiany, darowizny itp.). Zbiory powinny być gromadzone zgodnie z charakterem biblioteki.

b) Opracowanie jednostki bibliotecznej (opis katalogowy, wpis do księgi inwentarza itd.).

c) Udostępnianie zbiorów.

Ponadto należy pamiętać, że nowoczesna biblioteka powinna składać się z 3 zasadniczych części:

- 1) pomieszczeń dla zbiorów,
- 2) miejsca dla czytelników,
- 3) pracowni dla personelu biblioteki.

Na powyższe tematy istnieje literatura fachowa, odpowiednie przepisy, a nawet podkreśla się te elementy pisząc hasła „biblioteka” w encyklopediach²⁰. Innym zagadnieniem będzie dobra informacja, i w tym względzie wielkie znaczenie posiada komputeryzacja. Oddzielną sprawą jest konserwacja zbiorów bibliotecznych. To wszystko nastrocza szereg pytań, niejasności, a przede wszystkim powstaje chęć zapoznania się z tymi zagadnieniami. Temu więc celowi mają służyć spotkania bibliotekarzy kościelnych i reprezentowane na nich referaty.

Ośrodek Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne w swoim statucie posiada wyznaczone zadania do realizacji. Między innymi § 7 powiada: „Celem wzajemnej wymiany doświadczeń oraz podsumowania wyników pracy Ośrodek organizuje zjazdy archiwistów, bibliotekarzy i muzeologów kościelnych”. Natomiast § 3 mówi: „Zgodnie z postanowieniem Episkopatu Polski — Ośrodek jest powołany jednocześnie do zorganizowania i sprawowania opieki metodyczno-naukowej nad archiwami,

¹⁸ Zestaw bibliografii na temat kościelnych bibliotek polskich zob. Encyklopedia Katolicka. T. 2 col. 509—510.

¹⁹ Maszynopisy tych prac są przechowywane w Bibliotece KUL.

²⁰ Np. J. Pelcowa, Biblioteka. Wielka Encyklopedia Powszechna. T. 1. Warszawa 1962 s. 769—772.

bibliotekami i muzeami kościelnymi, tak diecezjalnymi jak i zakonnymi w Polsce”.

Wypełniając te zadania i mając na względzie uwagi, o których wspomnieliśmy poprzednio, oraz nawiązując do doświadczeń minionych lat Ośrodek nasz prezentuje niniejsze artykuły²¹. Są one wynikiem sympozjum bibliotekarzy, zorganizowanego w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w Lublinie w dniach 23—24 września 1987 r. Ostatnie podobne spotkanie, ale tylko kadry kierowniczej bibliotek teologicznych, odbyło się 15 i 16 września 1981 r. W czasie spotkania w roku 1987 obecnych było 71 osób reprezentujących szereg bibliotek kościelnych z całej Polski. W trakcie obrad odbyła się dyskusja, w czasie której poruszono tematy najbardziej interesujące bibliotekarzy. Poruszono przede wszystkim zagadnienia i sprawy następujące: najwięcej trudności pracownikowi biblioteki w czasie jego zajęć (głównie sprawy powiązane z opracowaniem jednostki bibliotecznej). Ponadto zapoznano się z działalnością Biblioteki Uniwersyteckiej UMCS w Lublinie i Politechniki Lubelskiej, w trakcie zwiedzania tychże instytucji.

²¹ O działalności Ośrodka zob. J. Kania, Sprawozdanie z działalności Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy KUL za lata 1976—1985. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, T. 52: 1986 s. 157—173.